

‘Een machtig middel om de beschaving vooruit te brengen’

De openbare bibliotheek in Groot-Brittannië en Nederland

BOUDIEN DE VRIES

A powerful instrument to promote civilization. Public libraries in Great Britain and the Netherlands

The public library is an outstanding example of how the liberal middle class tried to reform society in Great Britain, the Netherlands and Germany. In each country, the middle-classes regarded the public library as an instrument for self-improvement and cultural emancipation of the lower orders and, on the other hand, for social control of the masses. However, in comparison with British public libraries in great cities, which resembled outside and inside Tudor castles or Greek temples and other monuments, public libraries in the Netherlands and Germany were humble buildings. Moreover, in Britain public libraries were often part of large-scale projects which included a library, an art gallery and a museum.

The monumental exteriors and interiors of British libraries can easily be explained by the more articulate feelings of urban prestige and urban strife in Britain. This encouraged councillors to spend public money lavishly on cultural institutions. Apart from that, individual members of the aristocracy and the affluent middle class donated large sums to their own cities for the same purpose. In the Netherlands examples of the largesse of patronage were fewer, and if individuals donated money for cultural projects, it was seldom for a public library. Notwithstanding these differences, there is a striking similarity between Great Britain and the Netherlands in the spatial lay-out of the interior of the buildings. In both the Netherlands and Britain, space within the library mirrors middle-class ideas about culture, refinement, social structure and gender.

De beroemdste negentiende-eeuwse leeszaal is ongetwijfeld die van het Brits Museum. De enorme ronde Reading Room met haar imposante koepel maakte en maakt op bezoekers een onvergetelijke indruk. Het ontwerp van 1857 bleek onweerstaanbaar, want ook in andere landen hadden nationale bibliotheken leeszalen die onmiskenbaar teruggegrepen op het Britse voorbeeld. Onze eigen Koninklijke Bibliotheek kon moeilijk in het statige pand aan de Lange Voorhout een grote koepelconstructie realiseren, maar met of zonder ronde leeszaal, nationale bibliotheken waren manifestaties van het nationale beschavingspeil en samen met de archieven de hoeders van het nationale verleden. Hun gebouwen waren de gestolde trots op wat de eigen natie tot stand had gebracht op letterkundig en wetenschappelijk gebied. De grandeur van deze nationale leeszalen en bibliotheken is een typisch negentiende-eeuws fenomeen. Het zal geen verrassing zijn dat deze leeszalen en bibliotheekcollecties

alleen toegankelijk waren voor een zeer select, in letterkunde of wetenschap geïnteresseerd publiek.

Het is daarom opmerkelijk dat in Groot-Brittannië bibliotheken werden gebouwd met leeszalen die sprekend leken op de monumentale leeszaal van het Brits Museum, maar die zich richtten op een breed publiek. Soms waren ze een regelrechte kopie van de Londense leeszaal, zoals die van de Picton Library in Liverpool of de Central Library in Manchester. Deze bibliotheken waren voor iedereen toegankelijke *public libraries*, openbare bibliotheken. Ook in andere Britse, vooral Engelse en Schotse grote steden werden prestigieuze, kolossale gebouwen opgericht om de openbare bibliotheek te huisvesten. Ze waren niet alleen ‘openbaar’ in de zin van ‘voor iedereen toegankelijk’ maar ook ‘openbaar’ omdat ze – vaak ten dele – gefinancierd werden uit publieke middelen. Bovendien moesten ze voldoen aan door de centrale overheid geformuleerde eisen ten aanzien van personeel, openingstijden en collectievorming. De Britse openbare bibliotheken waren vergelijkbaar met de Nederlandse, behalve dat in Nederland de gebouwen van de eerste openbare bibliotheken heel wat soberder waren. Een van de doelen van dit artikel is te verklaren waarom de negentiende-eeuwse openbare bibliotheken in Groot-Brittannië en Nederland zo van uiterlijk verschilden.

De eerste openbare bibliotheken in Groot-Brittannië ontstonden halverwege de negentiende eeuw.¹ In Nederland werden de eerste openbare bibliotheken pas een halve eeuw later opgericht, gestimuleerd door de Nederlandse leeszaalbeweging. Deze beweging laat zich het best omschrijven als groepen burgers die zich op allerlei manieren inzetten voor de totstandkoming van de openbare bibliotheek. Dit deden ze bijvoorbeeld door het inzamelen van particulier geld, maar ook door in gemeenteraden en de Tweede Kamer te pleiten voor overheidssubsidie aan deze instellingen. De Nederlandse leeszaalbeweging is onmiskenbaar geïnspireerd door het Britse voorbeeld.

In dit artikel vergelijk ik de openbare bibliotheken in Groot-Brittannië en Nederland van hun ontstaansperiode, respectievelijk 1850 en 1900, tot ongeveer 1920. Zijdelings betrek ik ook Duitsland in deze vergelijking. Ik begin met de balans van enige tientallen jaren bibliotheekgeschiedenis. Welke veranderingen zijn opgetreden? Wat heeft dat opgeleverd? Daarna richt ik me vooral op de symbolische betekenis van bibliotheekgebouwen en leeszalen. Evident is dat deze rondgang langs een aantal landen niet meer dan een eerste verkenning van dit omvangrijke onderwerp kan zijn.²

1 Dit was ongeveer tegelijkertijd met die in de Verenigde Staten. Het openbare bibliotheekwezen in de VS is vooral een inspiratiebron geweest in Duitsland. Ik laat de VS in dit artikel buiten beschouwing.

2 Het zou bijvoorbeeld interessant zijn om de ontwikkeling van de openbare bibliotheken in Frankrijk en België in de vergelijking te betrekken. Daar kwamen ze namelijk nog later dan in Nederland op gang. Gewezen is wel op de grote invloed van het katholicisme. Maar de Franse en Belgische openbare bibliotheken verdienen aandacht in een apart artikel.

De balans van de historiografie

Tot voor kort was de bibliotheekgeschiedenis vaak encyclopedisch van aard, gericht op het verzamelen van empirische gegevens over initiatiefnemers, oprichting, verhouding met de plaatselijke of nationale overheid, bezoekersaantallen en collecties. Voor een dergelijk overzicht van de Nederlandse ontwikkeling bestaat het degelijke boek van G.A. van Riemsdijk uit 1978. Een bredere blik biedt het in 1990 verschenen overzicht van de geschiedenis van de openbare bibliotheek van Paul Schneiders. Daarnaast zijn er ruim honderd publicaties over afzonderlijke openbare bibliotheken, vaak naar aanleiding van een jubileum. Wat ouder zijn de nog altijd bruikbare publicaties van de leeszaal-pionier H.E. Greve uit 1906 en 1933, die in onder andere uitvoerig ingaat op de kamerdebatten over de openbare bibliotheek.³ Een Brits equivalent van het overzichtswerk van Van Riemsdijk is de studie van Kelly, *A history of public libraries in Great Britain 1845-1974* (1977), voor Duitsland bestaat de studie van Thauer en Vodosek, *Geschichte der öffentlichen Bücherei in Deutschland* (1978).⁴

Globaal komt de geschiedenis van de openbare bibliotheek in Groot-Brittannië, Nederland en Duitsland op het volgende neer. Sedert 1850 mochten lokale overheden in Britse steden met meer dan 10.000 inwoners een belasting heffen om een openbare bibliotheek op te richten. De belastingbetalers moesten wel instemmen met deze belasting. Het ging om een bescheiden bedrag per middle-class gezin, armen hoefden deze belasting niet te betalen. In kleinere steden, op het platteland en in het straatarme Ierland werkte dit systeem niet, omdat de lokale draagkracht niet voldoende was om een gebouw, personeel en een collectie te financieren. Tussen 1850 en 1883 groeide het aantal bibliotheken traag, maar in de jaren tachtig trad een versnelling op, vooral omdat lokale overheden die geporteerd waren voor een bibliotheek minder afhankelijk werden van de instemming van de belastingbetalers. Van 125 bibliotheken in 1886 groeide het aantal naar 566 in 1918.⁵

Het contrast met Nederland was groot, hier werden tot 1900 nauwelijks initiatieven ontplooid. In 1907 hadden maar zes gemeenten een openbare bibliotheek, maar in 1920 waren dat er al tien keer zoveel.⁶ Dat in Nederland pas

3 G.A. van Riemsdijk, *Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland. Deel I Van de beginjaren tot mei 1940* (Den Haag 1978); Paul Schneiders, *Lezen voor iedereen. Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland* (Den Haag 1990); H.E. Greve, *Openbare leesmusea en volksbibliotheken* (Amsterdam 1906); H.E. Greve, *Geschiedenis der leeszaalbeweging. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijf en twintig-jarig bestaan der centrale vereniging voor openbare leeszaalen en bibliotheken* (Den Haag 1933). De lijst is te raadplegen op <http://www.debibliotheken.nl/publicaties/archief.html>.

4 Thomas Kelly, *A history of public libraries in Great Britain 1845-1974* (Londen 1977); Wolfgang Thauer en Peter Vodosek, *Geschichte der öffentlichen Bücherei in Deutschland* (Wiesbaden 1978).

5 Kelly, *Public libraries*, hoofdstuk 1 en Alistair Black, 'The people's university. Models of public library history', Idem en Peter Hoare (red.), *The Cambridge history of libraries in Britain and Ireland, III, 1850-2000* (Cambridge 2006) 25-27.

6 Schneiders, *Lezen voor iedereen*, 62 en Greve, *Geschiedenis leeszaalbeweging*, 271.

een halve eeuw later de leeszaalbeweging op gang kwam, heeft ongetwijfeld te maken met de late industrialisatie. De sociale spanningen als gevolg van industrialisatie en verstedelijking dwongen de overheid in de laatste decennia van de negentiende eeuw na te denken over haar taken in een moderne samenleving. Pas toen werd duidelijk dat de overheid zich niet langer doof kon houden voor de roep om laagdrempelige bibliotheken en leeszalen met pluriforme informatie. De Nederlandse centrale overheid ging pas aarzelend over tot het verlenen van enige subsidie en haastte zich evenmin om de eisen vast te stellen waaraan een openbare bibliotheek moest voldoen. Het initiatief bleef liggen bij gemeenteraden en particulieren, die samen overigens nog tientallen jaren het grootste deel van de exploitatie voor hun rekening namen.⁷ De situatie in Duitsland leek op die in Nederland. De industrialisatie gaf hier de impuls aan een *Bildungsbewegung* als een van de oplossingen voor sociale spanningen. Deze *Bildungsbewegung* lag aan de basis van de laatnegentiende-eeuwse *Bücherhallenbewegung*, het Duitse equivalent van de leeszaalbeweging. De bibliotheekpioniers waren vooral geïnspireerd door het voorbeeld van de Verenigde Staten. Ook in Duitsland was sprake van een trage start: in 1900 waren er maar acht *Bücherhallen* in een land met ruim 56 miljoen inwoners.

Begin twintigste eeuw verschilde het Britse bibliotheekwezen fundamenteel van de situatie in Duitsland en Nederland. Terwijl er in Groot-Brittannië (zonder Ierland) op elke 100.000 inwoners een openbare bibliotheek was te vinden, was dat in Nederland maar één op de een miljoen inwoners en in Duitsland één op de zeven miljoen. Dit betekent vanzelfsprekend niet dat de meeste inwoners van Duitsland en Nederland nooit een boek in handen kregen. Er waren in beide landen talloze leenbibliotheken op confessionele, neutraal-filantropische, socialistische of commerciële basis. Maar er waren uiterst beperkte mogelijkheden gratis te lenen via een goed geoutilleerde openbare bibliotheek.

Hoe belangrijk en handig ook, de genoemde overzichtswerken waren erg naar binnen gericht en overschreden nooit het nationale kader, behalve dat er kort verwezen werd naar Groot-Brittannië. Hooguit werden de inspanningen van de bibliotheekpioniers geplaatst in het kader van de volksverheffingsidealen die leefden bij de liberale middenklasse. De brede sociaal-culturele context waarin de openbare leeszaal en bibliotheek functioneerde, kreeg hoegenaamd geen aandacht. Halverwege de jaren negentig van de vorige eeuw veranderde deze benaderingswijze toen een aantal bibliotheekhistorici, met name de Brit Alistair Black, wél die context in hun beschouwingen betrok. Black noemde zijn studie niet voor niets *A new history of the English public library*, met als ondertitel: *Social and intellectual contexts*.⁸ Dit boek heeft allerlei nieuwe ge-

7 Greve, *Geschiedenis leeszaalbeweging*, 270.

8 Alistair Black, *A new history of the English public library. Social and intellectual contexts, 1850-1914* (Londen 1996). Frappant is dat de leeszaalpionier Henri Greve in zijn proefschrift uit 1906 ook al een aantal van deze sociaal-culturele factoren aanstipte. Hij haalde Engelse, maar vooral Duitse auteurs aan. Greve, *Openbare leesmusea*, 83-91. Met 'openbare leesmusea' bedoelde Greve openbare bibliotheken.

zichtspunten gebracht, alhoewel ook hier het nationale kader niet werd overschreden, sterker nog, deze studie gaat alleen over Engeland. Een recente publicatie met Black als een van de auteurs, is *Books, buildings and social engineering* uit 2009.⁹ Dit boek legt een sterker accent dan *A new history* op de architectuur van openbare bibliotheken. Veel navolging in Nederland heeft deze vernieuwing nog niet gehad, in Duitsland in bescheiden mate.¹⁰

Zonder het belang van de traditionele empirische benadering uit het oog te verliezen pleit Black voor onderzoek naar de sociaal-culturele context waarbinnen de openbare bibliotheek kon gedijen.¹¹ Werk zoals dat van Kelly geeft de feitelijke ontwikkeling die het vertrekpunt is voor verdere analyse. Black hanteert drie clusters van maatschappelijke opvattingen die kunnen verklaren waarom de openbare bibliotheek bij uitstek een project werd van de hervormingsgezinde middenklasse.¹² Die visies zijn ook te herkennen in de eigentijdse Nederlandse discussies over de wenselijkheid van een openbare bibliotheek. Ik geef daarom naast Britse, een paar Nederlandse citaten. Zoals zal blijken hebben deze verschillende visies ook hun weerslag gehad op de openbare bibliotheken als fysieke ruimten.

Liberaal ideeën, beschaving of sociale controle?

In de eerste plaats sloot de openbare bibliotheek perfect aan bij de liberale ideeën over nut, meritocratie en zelfverbetering. De liberale preoccupatie met nut en zelfverheffing werd gekoppeld aan de verbetering van de maatschappij. Wat goed was voor het individu, had automatisch gunstige gevolgen voor de hele maatschappij. De openbare leeszaal was de ideale omgeving voor de verwezenlijking van het liberale gedachtegoed. De leeszaal was anti-exclusief, want zij was voor iedereen gratis toegankelijk. De bezoeker kon er nuttige kennis opdoen, die leidde tot zelfverbetering en degenen die nijver studeerden in de leeszaal konden hogerop komen. De voorwaarden waren vanzelfsprekend een brede, op allerlei fronten verantwoorde collectie, gratis uitlening, ruime openingstijden en rustige leeszalen. Door dit alles werd de openbare bibliotheek beschouwd als ‘een machtig middel tot volksoontwikkeling’.¹³

9 Alistair Black, Simon Pepper en Kaye Bagshaw, *Books, buildings and social engineering. Early public libraries in Britain from past to present* (Farnham 2009).

10 Peter Vodosek, ‘Zwischen Philantropismus und Sedativ: “Die Bücherhallenbewegung”’, Mark Lehmstedt en Adreas Herzog (red.), *Das bewegte Buch. Buchwesen und soziale, nationale und kulturelle Bewegungen um 1900* (Wiesbaden 1999) 397-407. Het meer dan duizend pagina's tellende boek van Alberto Martino, *Die deutsche Leihbibliothek: Geschichte einer literarischen Institution (1756-1914)* (Wiesbaden 1990) rept – anders dan de titel doet vermoeden – met geen woord over de openbare bibliotheken. Het gaat in dit boek alleen om commerciële bibliotheken.

11 Een handige samenvatting is te vinden in Black, ‘The people's university’, 24-39.

12 Black noemt nog een aantal andere, minder dominante visies, die ik hier buiten beschouwing laat.

13 *Circulaire Commissie tot oprichting eener Volksleeszaal*, geciteerd bij P.D. 't Hart, *Een machtig middel tot volksoontwikkeling. Honderd jaar openbare bibliotheken in de stad Utrecht 1892-1992* (Zwolle 1992) 25.

De situatie was totaal anders in de bestaande bibliotheken, die óf een fors abonnementsgeld vroegen en daarmee niet laagdrempelig genoeg waren, óf, zoals bij de filantropische volksbibliotheken, gratis waren, maar een belabberde collectie hadden. De Nutsbibliotheken schoten, in tegenstelling tot wat hun naam suggereert, tekort op het gebied van nuttige lectuur, want ontspanningsromans domineerden de collecties en zeker de uitleen. Ze waren bovendien ongeschikt voor zelfstudie door gebrek aan een leeszaal. De openbare bibliotheek bood daarentegen een goed geoutilleerde leeszaal met kranten, tijdschriften en naslagwerken van alle levensbeschouwelijke richtingen.

Een tweede cluster opvattingen over de wenselijkheid van de bibliotheek staat hier niet helemaal haaks op, maar legt toch andere accenten. De bibliotheek werd gezien als een middel voor individuele culturele ontplooiing. Grondslag van deze visie was het volgens velen vaststaande feit dat goede, moreel hoogstaande boeken bij de lezer automatisch tot een hoger beschavingspeil zouden leiden, omgekeerd stortte een slecht boek een lezer linea recta in het verderf. Opvoeders, geestelijken en bibliothecarissen waarschuwden daarom met niet aflatende ijver voor het gevaar van slechte lectuur. Uiteraard verschilden de diverse confessionele en levensbeschouwelijke stromingen fundamenteel in wat zij ‘goede’ en ‘slechte’ boeken vonden, maar over de invloed van boeken waren zij het eens.¹⁴ In dit koor van volksopvoeders en bibliotheekpioniers die aan het boek een geweldige macht toekenden, is mij maar één tegenstem bekend. De socialistische voorman A.H. Gerhard meende als een van de weinigen dat er niet zoveel gevaar school in het lezen van onzedelijke boeken. Als je op het slechte pad kwam, was je al eerder bedorven; boeken hadden daarbij volgens hem een geringe invloed.¹⁵

Dit was ook in socialistische kringen een zeldzaam geluid. De overheersende mening was dat boeken wél een grote invloed hadden. Vandaar dat bibliotheekcommissies de collecties met de grootste zorgvuldigheid moesten samenstellen, opdat de individuele ontplooiing in de juiste richting zou gaan. Deze visie weerklinkt in de volgende passage, afkomstig van een brochure van het Nut. De auteur heeft het over de volksbibliotheken van het Nut, niet over de openbare bibliotheken, maar het citaat geeft goed aan wat de algemeen aanvaarde opvatting was:

Dit zedelijk besef aan te kweken door *karaktervormende lectuur*, ligt mede op den weg onzer volksbibliotheken. Daartoe moge *de kunst* de behulpzame hand bieden. De zeden te verzachten, de ruwheid in woord en handeling te verminderen, het gemeenschapsbesef te doen wortelen in de alteruïstische neigingen van hart en gemoed, (...) en daardoor de egoïstische neigingen te binden (...) En die

¹⁴ Zie voor deze opvatting: Boudien de Vries, *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920* (Nijmegen 2011), met name de hoofdstukken 7, 8 en 11.

¹⁵ K.B. van der Kamp, ‘Van “ouwe-theetante’s-Keuken-bibliotheek” tot bondsboekery. De Bibliotheek van de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkers Bond te Amsterdam’ (scriptie neerlandistiek Universiteit van Amsterdam 1996) 79.

kunst kan in de boeken wel geen andere zijn dan *de dichtkunst*, nevens de *roman- en novellelitteratuur*.¹⁶

Uiteraard werden alleen goede romans bedoeld, niet de populaire sensatieverhalen, de suikerzoete liefdesromans of de pikante, zogenaamde ‘realistische’ novellen. Dat arbeiders na een afmattende werkdag misschien niet zoveel energie meer hadden voor de ‘karaktervormende lectuur’, werd slechts zelden opgemerkt.

In veel openbare bibliotheken was dit oude beschavingsideaal begin twintigste eeuw nog springlevend. Toen in 1922 de openbare bibliotheek in Haarlem werd geopend, hield de burgemeester de aanwezigen voor: ‘Het staat ontwijfelbaar vast, dat het beschikken over goede lectuur een machtig middel is om het volk op te voeden, de zeden te verbeteren en de beschaving vooruit te brengen’.¹⁷ In dit citaat is zowel het liberale idee van volksopvoeding te ontdekken, maar ook de idealistische visie dat het uiteindelijke doel was de beschaving op een hoger plan te brengen.

De burgers konden jubelen over de opvoedende en beschavende effecten van de openbare leeszaal en bibliotheek, tegelijkertijd – het derde cluster van maatschappelijke opvattingen – was de bibliotheek ook een instrument van disciplinerende en sociale controle. Met de bibliotheek hoopten de middle-class bestuurders een fatsoenlijk alternatief te bieden voor de ruwe volksvermaken als vechten, drinken en gokken. Wat betreft dit laatste is het veelzeggend dat de uitslagen van de paardenraces in de Britse kranten die in de openbare bibliotheek lagen, vaak onleesbaar werden gemaakt.¹⁸ Veelbetekenend is ook dat de initiatiefnemers voor een openbare bibliotheek soms aanvoerden dat het geld dat de overheid spendeerde aan de openbare bibliotheek, als effect had dat de uitgaven voor de bestrijding van immoreel gedrag, armoede en criminaliteit navenant omlaag konden. Lezen was een respectabele vrijetijdsbesteding, waardoor zedelijke verheffing vanzelf zou volgen. Alcoholisme zou verdwijnen want de bibliotheken waren: ‘temples erected by literature to attract the votaries of Bacchus’.¹⁹ Was de kroeg een domein waar de middenklasse niets te zeggen had, in de bibliotheek kon zij gedragscodes afdwingen die aansloten bij de eigen opvattingen over beschaving. De commissie die in Haarlem ijverde voor een openbare bibliotheek schreef begin twintigste eeuw zonder blikken of blozen op dat de instelling van de bezoekers niets anders vroeg ‘dan dat hij behoorlijk gewassen en gekleed zij, en zich gedrage zooals in beschaafden kring gebruikelijk is’.²⁰

Manipulatie van de collectie was ook een middel om het volk gewenst gedrag bij te brengen. De deftige bibliotheekbestuurders konden bepalen wat de be-

16 J. Bruinwold Riedel, *Onze volksbibliotheken* (Amsterdam 1893) 6. Bruinwold Riedel was algemeen secretaris van het hoofdbestuur van het Nut.

17 *Verslag stadsbibliotheek 1922*, 10.

18 Robert Snape, *Leisure and the rise of the public library* (Londen 1995) 23–24.

19 Geciteerd bij Richard D. Altick, *The English common reader. A social history of the mass reading public 1800–1900* (2^e druk; Columbus 1998) 229.

20 Geciteerd bij De Vries, *Een stad vol lezers*, 393.

zoekers onder ogen kregen, een vorm van censuur dus. Openbare bibliotheken waren minder geneigd eenzijdige collecties aan te bieden, zoals die van confessionele bibliotheken en het Nut. Maar ook openbare bibliotheken hadden een aanschafbeleid, waarbij morele overwegingen meespeelden. Zo ontbraken begin jaren twintig in de Haarlemse collectie van de openbare bibliotheek *Een berg van licht* van Louis Couperus en *Pijpelijntjes* van Jacob Israël de Haan. En Zola, die grote steen des aanstoots bij het Nut en de confessionele bibliotheken, was met vier titels in de ‘neutrale’ Haarlemse openbare bibliotheek zeer karig bedeeld. Daar kwam nog bij dat veel bibliotheken geen open opstelling hadden. Dit maakte het voor het bibliotheekpersoneel mogelijk sommige aanvragen van lezers af te wijzen, waarbij ze wel of niet lieten blijken dat het boek voor de betrokken lezer als ongeschikt werd beschouwd. Ook reglementen waarin maar één roman per keer werd meegegeven op voorwaarde dat de lezer ook een studieboek of een informatieve titel leende, probeerden de onverzadigbare leeslust enigszins in te dammen.²¹

De spanning tussen wat het volk wilde lezen en wat de bibliotheek aanbood is een internationaal verschijnsel waarover omstreeks 1900 een verhit debat werd gevoerd, bekend als ‘The Great Fiction Question’. De argumenten waren overal gelijkkluidend. In de eerste plaats was de vraag groot het aandeel van de romans in de collectie mocht zijn. De Nederlandse overheid was hierover klip en klaar. In 1911 waarschuwde minister Heemskerk dat de:

romanlitteratuur in de O.L., [openbare leeszaal] wier bestemming moet zijn, om te onderrichten, slechts mag vormen een accessoir van geringen omvang. Evenmin mogen couranten de hoofdzak zijn. Mocht mij blijken, dat de verhouding van roman-litteratuur tot de andere te wenschen overlaat, of dat het lezen van couranten eigenlijk de hoofdzak is, dan kan aan dergelijke leesalen geen subsidie worden verleend.²²

De minister liep hier achter de feiten aan, want gegevens over de uitleen wijzen allemaal in dezelfde richting. Fictie vormde overal, ook internationaal, het grootste deel van de collectie en zeventig tot negentig procent van de uitgeleende werken. De discussie spitste zich daarom vooral toe op de vraag of triviale romans, die louter ter ontspanning werden gelezen, een plaats mochten krijgen in de openbare bibliotheek. Kon de overheid eigenlijk wel publiek geld spenderen aan de recreatie van de lagere klassen? Sommigen vonden dat alléén romans uit de canon op de planken hoorden te staan, om zo recht te doen aan de hooggestemde idealen over culturele ontplooiing, beschaving en zelfverbetering. Anderen hamerden erop dat avonturenverhalen, liefdesromannetjes en ijzingwekkende sensatieromans nu eenmaal erg populair waren. Als zulke titels niet verkrijgbaar waren in de openbare bibliotheek, gingen de arbeiders

²¹ De Vries, *Een stad vol lezers*, 398 en het Reglement voor de Stads-Bibliotheek en Leeszaal van Haarlem, opgenomen in de *Voorloopige catalogus van oorspronkelijke in 't Nederlands vertaalde romanlectuur en toneelstukken* (Haarlem 1924).

²² Greve, *Geschiedenis leeszaalbeweging*, 136.

naar de kroeg of naar commerciële bibliotheken die naast deze tamelijk onschuldige genres ook heel wat pittigers hadden te bieden, althans, dat dachten de beschaafde burgers. Ook waren er optimisten die hoopten dat de lezers via de triviale romans stapje voor stapje de betere literatuur zouden leren waarderen. Hoewel de volksverheffers liever 'improving literature' in handen van de arbeiders zagen dan 'light literature', werd gaandeweg geaccepteerd dat het publiek graag ontspanningsromans las en dat velen nooit zouden talen naar 'de literatuur'. Ten slotte was het lezen van ontspanningsromans nog altijd beter dan in de kroeg hangen.²³

Naast de kwestie van de romans was een discussiepunt het al dan niet aanbieden van een brede waaier aan politiek gekleurde tijdschriften en kranten. Door de brede informatievoorziening zouden de geïnformeerde arbeiders als vanzelf de juiste keuzen maken en zich afwenden van socialisme en demagogie – zo werd gedacht. Maar er waren ook liberale burgers die de openbare bibliotheken met hun socialistische kranten en tijdschriften juist zagen als leerscholen in agitatie, ofwel de 'socialists' continuation school'.²⁴ Doorgaans won de mening dat het beter was drukwerk van alle politieke stromingen toe te staan. Slechts een enkele maal ontstond er commotie als de ene partij zich beriep op de noodzakelijke pluriformiteit en de andere op het algemene verbod op moreel schadelijke lectuur in de openbare bibliotheek.²⁵

Al deze ideeën zouden bijna doen vergeten dat de middenklasse zelf veel gebruikmaakte van de faciliteiten die de openbare bibliotheek bood. Uit alle statistieken blijkt dat een substantieel deel van zowel de leners, als de bezoekers van leeszalen tot de middenklasse behoorden. Omdat de middengroepen een veel kleiner aandeel in de bevolking vormden dan de lagere standen, was hun aandeel relatief groot. De openbare bibliotheek was volgens sommige tijdgenoten vooral bedoeld 'to teach the teachers' waarbij niet alleen aan onderwijzers werd gedacht, maar ook aan predikanten en journalisten.²⁶ Maar ook andere leden van de middenklassen bezochten de bibliotheek. Tot de vaste lezers van de openbare bibliotheek in Leeuwarden behoorden in 1906/07 bijvoorbeeld enkele predikanten en artsen, vooral veel onderwijzers, ambtenaren, kantoorbedienden en winkeliers en maar enkele naaisters, dienstboden en geschoolde arbeiders als metaalbewerkers en typografen. Rotterdam gaf een soortgelijk beeld te zien. In Duitsland lagen de wortels van de *Bücherhallen* dicht bij de volksbibliotheken. Daar was het aandeel van de arbeiders in de bezoekers flink hoger, al is het aantal 'harde' gegevens hierover gering.²⁷

23 Deze argumenten worden telkens weer genoemd in het debat over 'The Great Fiction Question', zie o.a. Snape, *Leisure and the rise of the public library*, hoofdstuk 4; Altick, *The English common reader*, 229-231; Greve, *Openbare leesmusea*, 92-96; De Vries, *Stad vol lezers*, 291-293 en 333-336.

24 Altick, *The English common reader*, 235.

25 In 1931 ontstond bijvoorbeeld een rel om een spotprent in het communistische blad *De Tribune*, zie Schneiders, *Lezen voor iedereen*, 124-134.

26 Black, 'The people's university', 38.

27 Voor beroepen van bezoekers: Kelly, *Public libraries*, 81-84; Black, 'The people's university', 38; Black, *A new history*, appendix 1, 2 en 3, 269-271. Een afwijkend mening heeft Snape, *Leisure and the*

Bibliotheekgebouwen en leeszalen

De *spatial turn* in de stadsgeschiedenis nodigt uit met een frisse blik te kijken naar de betekenis van de ruimtelijke dimensie van bibliotheekgebouwen en leeszalen. Het is evident dat de hooggestemde idealen die ten grondslag lagen aan de openbare bibliotheken in Groot-Brittannië hun weerslag hadden op uiterlijk, locatie en interieur van de bibliotheekgebouwen.²⁸ In vergelijking met Nederland en Duitsland is vooral de monumentale stijl en de kolossale omvang van de bibliotheken in Groot-Brittannië opvallend. Alle maar te verzinnen neostijlen werden uitbundig toegepast. Openbare bibliotheken in grote steden hadden de vorm van klassieke tempels, renaissancepaleizen, Tudor kastelen, gotische kathedralen of combinaties daarvan. De metaforen liggen uiteraard voor het oprapen. De bibliotheek als 'tempel van wijsheid', leidde al snel naar een neoklassieke voorgevel. Ook andere neostijlen boden een aantrekkelijke vormtaal om te benadrukken dat de bibliotheek een centrum van verlichting, cultuur en beschaving was. Dat gold al helemaal voor de openbare bibliotheken die er uitzagen als gotische kathedralen. Bezoekers moesten met eerbied, ja bijna vroomheid, deze cultuurtempels betreden, als gold het kerken. Deze indrukwekkende gebouwen dwongen haast vanzelf die omgangsvormen af die de burgerij eiste van bezoekers. Van bezoekers werd niet alleen verwacht dat ze fris gewassen waren, maar zich ook beschaafd zouden gedragen. De monumentaliteit van de gebouwen werd nog beklemtoond doordat openbare bibliotheken in de Britse grote steden dikwijls een onderdeel vormden van een complex van culturele instellingen. Samen met musea en kunstgalerijen, gelegen aan weidse pleinen of brede straten, vormden ze opvallende markeringen in het stadsbeeld. Het waren tastbare tekens van hetgeen de stedelijke elite tot stand had gebracht op het gebied van educatie en culturele ontwikkeling van de volksklassen. Maar met deze bouwwerken richtte de stedelijke elite ook een monument voor zichzelf op.

Qua bibliotheekbouw liet Nederland zich niet helemaal onbetuigd, zoals te zien is aan de openbare bibliotheek in Utrecht of die in Amsterdam, maar het verschil is aanzienlijk. De Amsterdamse openbare bibliotheek mocht dan in een behoorlijk grachtenpand gevestigd zijn, de ingang had buitengewoon weinig allure. Om binnen te komen moesten de bezoekers het trapje af naar het souterrain. Algemeen gold een bescheiden behuizing in Nederland voor veel meer bibliotheken dan in Groot-Brittannië. Dit verschil in bibliotheekarchitectuur is wel verklaarbaar. Juist in de periode 1850-1900 waren de omstandig-

rise of the public library, 48, die ervan uitgaat dat het merendeel van de bezoekers tot de 'working class' behoorde. Voor Nederland: H.E. Greve, 'De betekenis van een "Openbare Leeszaal en Bibliotheek" in het leven eener stad', *De Boekzaal* 3 (1909) afl. 8, 237. Uit Greve, *Openbare leesmusea*, 115, blijkt dat in Duitsland het aandeel van de lagere klassen groter was. Dit heeft mogelijk te maken met het feit dat de openbare bibliotheken, anders dan in Nederland, voortkwamen uit de volksbibliotheken, zie ook Vodosek, 'Die Bücherhallenbewegung'.

²⁸ Voor deze paragraaf heb ik wat betreft Groot-Brittannië gebruikgemaakt van de eerste twee delen van Black, Pepper en Bagshaw, *Books, buildings and social engineering*.

Afb. 1 De ingang van de Haarlemse openbare bibliotheek. De bibliotheek had wel een elegante entree, maar de ruimten zelf waren heel bescheiden (foto: Atlas Noord-Hollands Archief).

heden in Groot-Brittannië ideaal. In de eerste plaats vormden lokale overheid en particulier initiatief een perfecte combinatie bij de bibliotheekbouw.²⁹ Het initiatief lag vaak bij verenigingen van deftige burgers die bij hun medeburgers ijverden voor een openbare bibliotheek, opdat een stemming over het heffen van een bibliotheekbelasting gunstig zou uitvallen. Maar dezelfde deftige burgers zaten in het stadsbestuur waar ze een heel breed programma van stadsverfraaiing stimuleerden, ook daartoe aangespoord door diverse verenigingen.

De trots op wat de eigen stad tot stand bracht om de beschaving vooruit te helpen was een belangrijke motor achter deze initiatieven van de elite voor de bouw van kunstgalerijen, musea, operagebouwen en bibliotheken. Het stedelijk prestige en de onderlinge rivaliteit tussen steden stimuleerden de ontwikkeling van een culturele infrastructuur, die hoog op de agenda kwam te staan. Zo hoog, dat de stadsbestuurders er vaak niet voor terugschrokken hun stad diep in de schulden te steken voor de uitvoering van de grootse plannen. We stuiten hier op een enigszins paradoxaal gedrag, want in hun privéleven propageerden

²⁹ M. Hewitt, 'Confronting the modern city. The Manchester Public Library 1850-1880', *Urban History* 27 (2000) 62-88, aldaar 63.

de stedelijke bestuurders juist burgerdeugden als zuinigheid en spaarzaamheid.

Bij deze toch al gunstige omstandigheden kwam nog het mecenaat, dat veel sterker ontwikkeld was dan op het continent. Aan de oprichting van veel bibliotheken in Groot-Brittannië lag een legaat van een plaatselijke cultuurliefhebber of filantroop ten grondslag. De Harrisbibliotheek in Preston kreeg bijvoorbeeld een legaat van £100.000 van een vermogende inwoner, terwijl in hetzelfde legaat ook nog eens £200.000 werd gedoneerd voor de bouw van een kunstgalerij en een museum, die samen met de bibliotheek één indrukwekkend complex moesten vormen. Maar belangrijker voor het Britse bibliotheekwezen was het mecenaat van Andrew Carnegie (1835-1919). Deze Schot emigreerde op jonge leeftijd naar de Verenigde Staten, waar hij onderaan de ladder begon als fabrieksarbeider. Uiteindelijk werd hij onmetelijk rijk met zijn staalbedrijven. Carnegie werd door zijn giften aan talloze culturele doelen een van de bekendste filantropen van zijn tijd. Bij elkaar steunde hij de oprichting van maar liefst drieduizend bibliotheken, waarvan de helft in de Verenigde Staten en de andere helft in Engelssprekende landen. In Engeland alleen al waren dat meer dan zeshonderd. Een andere bekende weldoener was de suikermiljonair Henry Tate die als kruideniersbediende zijn carrière was begonnen. Hij subsidieerde onder andere de openbare bibliotheek in Londen met grote bedragen. Het feit dat er zulke grote bedragen werden gedoneerd was een uitvloeisel van de geweldige economische kracht van Groot-Brittannië en, via Carnegie, van de Verenigde Staten, waarvan de welgestelde middenklasse had geprofiteerd. Die beschikte zodoende over enorme kapitalen. Sommigen van hen spendeerden aanzienlijke sommen ten behoeve van de verlichting en beschaving van hun minder bedeelde medeburgers. Dat zij soms zelf van eenvoudige afkomst waren, zoals Carnegie of Tate, zal daaraan zeker hebben bijgedragen.

Vanzelfsprekend getuigde het interieur van de gebouwen evenzeer van de hoogverheven Victoriaanse idealen. Bustes en medaillons van klassieke schrijvers, reliëfs die wetenschappelijke en geografische ontdekkingen uitbeeldden, allegorische tableaus en tal van andere ornamenten verwezen rechtstreeks naar de opvoedende en spirituele missie van de bibliotheek. Zo werd het atrium van de Harrisbibliotheek in Preston opgetuigd met replica's van de deuren van Ghiberti en Michelangelo's David.³⁰ Het belang dat gehecht werd aan een esthetiek die verwees naar de grootste prestaties van de mensheid, sloot aan bij het rotsvastе geloof dat dit onmiddellijk weldadige effecten zou hebben op het beschavingspeil van de bezoeker. Daarom prevaleerden de esthetische wensen wel eens boven de functionele. De leeszaal van de openbare bibliotheek in Derby, een groots, neogotisch kathedraalachtig gebouw, was een prachtige ruimte, maar het vele glas-in-lood deed een van de bezoekers verzuchten: 'half the rooms are in a perpetual gloom, and unless the reader have the nocturnal sight of the owl or the bat, it is almost impossible to decipher print'.³¹ In de

30 Black, Pepper en Bagshaw, *Books, buildings and social engineering*, 12.

31 Simon Pepper, 'Storehouses of knowledge. The free library movement and the birth of modern library architecture', Black en Hoare (red.), *The Cambridge history of libraries in Britain and Ireland*,

kleinere steden was er niet altijd geld voor deze grandeur. Toch ontsnapten ook in kleinere plaatsen gevel en interieur niet aan de lust voor fraaie, maar in wezen overbodige decoraties, soms ten detrimente van waar het eigenlijk om draaide: boeken. Een enkele maal keurde een subsidiecommissie voor de Carnegiebibliotheken een ontwerp af als het te veel tierlantijnen had. Maar Black concludeert dat 'a great many libraries were made palatial', overigens net als andere openbare gebouwen.³²

De openbare bibliotheken in grote steden van Groot-Brittannië waren in hun monumentaliteit, zowel van leeszaalen als gebouwen, veel meer een manifestatie van de triomf van de cultuur van de middenklassen dan in Nederland. Tegenover de genoemde gunstige omstandigheden in Groot-Brittannië, stond in Nederland een talmende overheid en het nagenoeg ontbreken van een kapitaalkrachtig mecenaat dat zich richtte op instellingen voor algemeen nut.³³ De veel later op gang gekomen economische groei in Nederland had met dit laatste ongetwijfeld te maken. Maar de bibliotheken in de twee landen leken op elkaar wat betreft de manier waarop zij diverse soorten bezoekers trachtten te scheiden. Een krantenzaal voor 'iedereen' lag onmiddellijk aan de straat, het uitleenbureau bij voorkeur ook. Zo waren krantenzaal en uitleenbureau van de Harrisbibliotheek in Preston direct toegankelijk. Krantenlezers en romanlezers hoefden niet de indrukwekkende trappen op om via de even indrukwekkende voorgevel van een neoklassieke tempel het uitleenbureau te bereiken. Ze werden op deze manier effectief gescheiden van serieuze bezoekers. Waar het uitleenbureau niet onmiddellijk aan de straatkant lag, bereikte de bezoeker dit vertrek vrijwel altijd als eerste ná de krantenzaal. Alleen bezoekers die – letterlijk – nog dieper doordrongen in de bibliotheek vonden de grote leeszaal met veel naslagwerken en tijdschriften in open opstelling. Voor degenen die zich met wetenschap bezighielden was er soms nog een aparte studiezaal. Hoe serieuzer de activiteit, des te verder men verwijderd was van de ingang met de krantenzaal. Deze zaal was als het ware een overgangsgebied tussen de straat en de bibliotheek en net als op straat waren er ordehandhavers om het publiek in het gareel te houden.³⁴

Volgens tijdgenoten waren de publieke ruimten in openbare bibliotheken niet alleen gedifferentieerd naar soort gebruiker, maar ook sterk naar gender. Contemporaine statistieken wijzen in dezelfde richting. Vrouwen lieten zich weinig zien in de kranten- en leeszaalen, tenzij er een aparte 'ladies reading

587.

³² Black, *A new history*, 231-232.

³³ In 2004 verscheen de bundel *Mäzenatentum für Bibliotheken = Philanthropy for libraries* onder redactie van Peter Vodosek, Alistair Black en Peter Hoare. Dit is een verzameling artikelen die meestal betrekking hebben op één mecenas of één instelling. Een vergelijking tussen Groot-Brittannië en Duitsland wordt helaas niet gemaakt. Daarom is het niet vast te stellen of het mecenaat in Groot-Brittannië omvangrijker was dan in Duitsland of omgekeerd.

³⁴ Annie C. Gebhardt, 'Haarlem oud en nieuw', *Bibliotheekleven* 7 (1922) 146; Black, Pepper en Bagshaw, *Books, buildings and social engineering*, 47.

room' was, of een aparte 'ladies reading table'. Vrouwen leenden wel veel.³⁵ Studie en het lezen van kranten en tijdschriften waren nog steeds bij uitstek mannelijke activiteiten. De ruim tweehonderd binnen- en buitenlandse bladen die in de Haarlemse bibliotheek ter inzage lagen, informeerden een geoefend leespubliek – impliciet vooral mannen – over politieke, maatschappelijke, letterkundige of wetenschappelijke ontwikkelingen. Er bestonden wel wat vrouwen-tijdschriften, maar die vonden geen genade in de ogen van de Haarlemse bibliotheekbestuurders.³⁶ De 'wetenschappelijke' leeszaal was formeel geen verboden terrein voor vrouwen, in de praktijk lagen er maatschappelijke taboes. Misschien wilde Annie Gebhardt, een van de leeszaalpioniers in Nederland, speciaal vrouwen aansporen om toch vooral naar de leeszaal te gaan. In een artikel waarin ze zich opgetogen uitlaat over de inrichting van de nieuwe Haarlemse openbare bibliotheek, beschrijft ze die vooral in termen als 'gezellig' en 'huiselijk'. Over de leeszaal meldt ze bijvoorbeeld: 'Maar buitengewoon is hier dan alweer de gezellige ovale tafel en de aardige ouderwetsche stoelen die ook in hun nieuwe groene bekleeding een stukje huiskamer in de zaal tooveren'.³⁷

Foto's zijn een andere informatiebron over het gebruik van leeszaal. De meeste foto's bevestigen de statistische informatie: vrouwen zijn zeldzaam in de leeszaal. Bovendien zitten de weinige vrouwen op deze foto's vaak achter een bureautje of ze staan op een ladder: de bibliothecaressen. In kleinere steden zien we op foto's wel eens wat meer vrouwelijke bezoekers – ze zijn te herkennen aan hun hoed. Maar de vrouwen zitten bij elkaar aan één aparte tafel, zoals in Veendam, of aan een 'eigen kant' van de tafel, zoals in Middelburg. Voor de hand ligt dat in kleinere gemeenschappen de drempel voor vrouwen om aan de leestafel plaats te nemen lager kan zijn, omdat men elkaar kent. Toch is de vraag in hoeverre deze foto's een betrouwbare bron zijn. Vanwege de techniek waren binnenopnamen altijd min of meer geënceneerd. En misschien was de scheiding der seksen wel niet zo uitgesproken als de foto's suggereren. In Veendam is op dezelfde dag nog een foto gemaakt en op deze foto zitten de dames en heren gezellig door elkaar.

Conclusie

De openbare bibliotheek werd in Groot-Britannië, Nederland en Duitsland een project dat perfect paste in de plannen van de hervormingsgezinde, liberale burgerij. Naast alle mooie verhalen over de bibliotheek als instrument voor zelfverbetering of culturele ontplooiing speelde sociale controle ook een rol. De massa mocht dan rekenen op de opvoedende aandacht van de middenklas-

³⁵ De Vries, *Stad vol lezers*, 401; Greve, *Openbare leesmusea*, 114; Altick, *The English common reader*, 237-238; Black, *A new history*, 23.

³⁶ *Verslag Stadsbibliotheek 1922*, bijlage III.

³⁷ Gebhardt, 'Haarlem oude en nieuw', 147.

Afb. 2 De leeszaal van de Eerste Gemeentelijke Openbare bibliotheek, Rotterdam 1907.

se, het was ook de bedoeling dat de massa in het gareel bleef. Ook daarvoor was de openbare bibliotheek een uitgelezen instrument.

Ondanks deze overeenkomsten waren de openbare bibliotheken in Groot-Brittannië aanzienlijk monumentaler dan in Nederland. Bovendien maakten de Britse bibliotheken veelal deel uit van grote complexen van culturele instellingen, evenmin een fenomeen dat zich in Nederland voordeed. In Groot-Brittannië lieten de architecten bij het ontwerpen van de bibliotheekgebouwen zich leiden door de symboliek van allerlei neostijlen, of zij lieten zich inspireren door het eerbiedwaardige voorbeeld van de grote leeszaal van het Brits Museum. Dat de openbare bibliotheken in Groot-Brittannië zoveel monumentaler waren dan in Nederland is wel verklaarbaar. De Britse welgestelde burgers zagen de bibliotheek als onderdeel van een door henzelf te ontwikkelen culturele infrastructuur. Stedelijk prestige en stedelijke rivaliteit vormden een extra stimulans om flink uit te pakken. De realisering van deze plannen werd vaak geschraagd door forse donaties van welgestelde burgers. In Nederland bestond minder stedelijke wedijver, was er minder uitgesproken steun van de nationale of lokale overheid en, misschien wel het belangrijkste, een kapitaalkrachtig mecenaat ontbrak hier nagenoeg. Maar de landen lijken op elkaar wat betreft de differentiatie en gebruik van de ruimten binnen het gebouw. Ondanks de verschillen tussen Groot-Brittannië en Nederland, weerspiegelt in beide landen de ruimte de burgerlijke opvattingen over cultuur, beschaving, sociale hiërarchie en gender.

Boudien de Vries (°1951) studeerde economische en sociale geschiedenis in Utrecht. Zij was tussen 1977 en 2001 werkzaam als UD aan de Universiteit van Leiden. Sinds 2001 is zij Universitair Hoofddocent Sociale Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Zij promoveerde in 1986 op een onderzoek naar de sociale structuur van Amsterdam in de negentiende eeuw.

Haar wetenschappelijke interesses zijn de stadsgeschiedenis, het ontstaan van de civil society en de burgerlijke cultuur. Hierover publiceerde zij (onder andere): ‘Reading, Class and Gender: the Sources for Research on Nineteenth-Century Readers in the Netherlands’ in: Siegener Periodicum zur Internationalen Empirischen Literaturwissenschaft 19 (2000) 56-88; ‘Voluntary Societies in the Netherlands, 1750-1900’ in: Graeme Morton, Boudien de Vries en R.J. Morris (eds), *Civil Society, Associations and Urban Places. Class, Nation and Culture in Nineteenth-Century Europe* (Aldershot: Ashgate 2006) 179-193. In 2011 verscheen haar monografie over de leescultuur in Nederland in de negentiende eeuw: *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920* (Nijmegen 2011).

Emailadres: b.m.a.devries@uva.nl